

Відбиття перезвуку $e > o$ після шиплячих у староукраїнських пам'ятках.

У статті на матеріалі пам'яток староукраїнського мовного періоду та даних сучасної діалектології проаналізовано причини та умови протікання перезвуку $e > o$ після шиплячих. Відзначено ареал – середньополіські говірки, де це явище відбулося найпоспідовніше.

Ключові слова: писемна пам'ятка, територіально-мовний простір, перезвук, староукраїнська мова.

Перехід e в o після *шиплячих* та *й*, властивий передовсім українській і білоруським мовам, наразі є нормою обох літературних мов. Враховуючи дані найраніших пам'яток киеворуської доби, які засвідчили це явище, можна припустити, що позиційний перехід $e > o$ після шиплячих та *й* перед твердими приголосними виник спочатку в південно-західних говорах мови Київської Русі, що стали основою української мови і, вірогідно, крайніх південних та південно-західних (північніше межі по Ясельді – Прип'яті – Горині) білоруських говорів, тобто на землях волинян, деревлян, північних полян і частково, дреговичів, мабуть, у IX-X ст. (після утворення повноголосся) ще до ствердіння приголосних перед e , i , а завершився після занепаду зредукованих (десь на середину XII ст.) [20, 104].

Пам'ятки давньо- та середньоукраїнської доби, коли мати на оці з'ясування давності цих уодностайнень, посідають лише обмежену вартість. Традиційний (церковнослов'янський) правопис аж до XIX ст. вимагав писати e незалежно від фактичної вимови. Тому написання з e не конче прозраджує вимову й може не братися до уваги. Уодностайнення безперечно відбулося в різних словах і в різних говірках нерівно. І все ж можна стверджувати наявність (а отже й припустимість) аналогічних форм із o принаймні від початку XV ст. [23, 195].

В українських пам'ятках XIV ст. таких написань стає більше, порівняно із ранньою давньоукраїнською добою, але передовсім у поліських: *божой*, *божое*,

божого та ін. [4, 150-151]; *ѡбышо(д)ших мѡ, виодшому, ѡбладающому* [17, 222]. Очевидно, південнозахідний український ареал аналізованою зміною у цей час ще охоплений повністю не був. У нововідкритих 4-х галицьких грамотах кінця XIV ст., де розмовна фонетика вочевидь відчутна, не зафіксовано жодного випадку переходу *e>o*: *лосвичемь, олеѡландовичемь, жену, женою, шесто³/₄, шестого* [16, 263, 267, 270]. Не дивно, що В.Курашкевич не зафіксував жодного випадку перезвуку в грамотах XIV ст., адже за це століття із наявних у вченого досліджуваних текстів – жодного із півночі України [10, 34-35] (пор. також Ю.Шевельов у XIV ст. відзначив усього 10 випадків [23, 202]). Із найдавніших фіксацій переходу *e* в *o* після шиплячих у південнозахідних українських писемних пам'ятках відзначимо хіба дві перемишльські грамоти другої половини XIV ст., писані латинкою: *skoloszowskoj, w naszom*, в інших трьох, писаних кирилицею, жодного випадку [9, 63-64]

У XV ст. дослідники переважно наводять приклади аналізованого перезвуку із поліських пам'яток. Так, В.Курашкевич відзначив такий перехід у 14 грамотах, із яких тільки 3 вчений характеризує як південноукраїнські [10, 8] (див. також ще [23, 203; 20, 105]). Як характерну розмовну рису виділяє аналізований перезвук у Четьї 1489 р. Д.Гринчишин, зауважуючи, що прикладів з *e* після шиплячих „порівняно небагато”. Учений відзначає також численні випадки написання *o* у дієприкметниках активного стану теперішнього часу: *видѡчо, написавшо, проклинаячо* тощо [5, 261].

XVI-XVII століття дають картину значно повнішу, причому з'являється більше пам'яток із півдня, де такий перехід відзначено. У досліджуваних поліських пам'ятках (проаналізовано близько 200 текстів із різних регіонів Полісся) перезвук *e>o* стає вже коли не нормою, то узусом напевно.

Дані північноукраїнських пам'яток XVI-XVII ст. в цілому показують фактичне завершення процесу переходу *e>o* після шиплячих у мовленні

поліщуків цього періоду. Причому варто відзначити, що умова лише певної якості наступного приголосного (історично твердого), як засвідчує проаналізований матеріал, не була вирішальною. Маємо численні відхилення, коли перехід відбувається у нетипових умовах – перед м'яким приголосним. Це може свідчити про те, що така зміна на поліських теренах була всеохоплюючою, яка підтримувалася не лише позиційною майже загальноукраїнською (крім деяких південно-західних говорів) тенденцією про перехід за умови наявності відповідної якості наступного приголосного, але багато в чому розмовною поліською – збереження звука, близького до артикуляції *o* в новозакритих складах типу *жонце, малжонце, жонского*, та вирівнювання відмінювання у ряді відмінкових форм *товаришомъ, Гаркушою, бывшой*, тощо.

Із усіх поліських діалектів найпослідовніше ця зміна відбувалася, очевидно, в середньополіському. На це, певною мірою, вказують дані актових книг – у західнополіських, при явній тенденції до наявності такого переходу, все ж статистично більше випадків написання із збереженням *e*, крім того, словоформи *шестое, шестый* фіксували ми лише в луцьких та володимирських книгах (1 раз у борзнянській). Варто відзначити і той факт, що у цілком світському (досить показовому) по крайньому записі на Євангелії другої половини XVI ст. із локалізацією – північна Волинь (Любешівський район) не відзначено жодного випадку переходу *e > o*, навіть у давній формі із закінченням *-ом* у Dat. pl. писар пише *-ем*: *попъ даль вердоунокъ широки(x) гроши тымъ моужемъ*. Так само нема жодного випадку зміни *e > o* в приписці, зробленій у кінці XVI ст. автором, уродженцем Торчина, в кінці списку Скорининського Апостола. Логічно припустити, що такі написання (а відповідно і факти живого мовлення) на цих (західноукраїнських) землях могли постати внаслідок припливу населення з українського півдня (Галичина, Перемишльщина, Надсянщина), де така зміна ще до XVI ст. не була властива.

У контексті сказаного вище відзначимо іншу характерну тенденцію. У записах актових книг із Києва, Житомира трапляються справи, що явно

відрізняються фонетичними та морфологічними особливостями від решти – у них наявні очевидні південноукраїнські риси. Одначе у таких записах випадки переходу $e > o$ за частотністю не зменшуються, навпаки деінде маємо досліджувану зміну не лише після шиплячих, але й палатального n' в займеннику *нього: присельковъ до н'ого належачыхъ: Красного, Выгнанец и Слобу(д)ки, до н'ого належачои*. У справі за 1649 рік із Житомирської книги (аркуш 191) саме так передано м'якість n , а також у прикметникових закінченнях: у *атамана тамо(ш)ного* 181 в цій само книзі. Зрозуміло, що цю справу писав не поліщук із півночі Житомирщини, а найвірогідніше представник південно-східних говорів, де на той час не лише мав місце перехід $e > o$ після шиплячих, а й предметно-особовий займенник у родовому відмінку однини вживався з приставним n , що є зовсім нехарактерним для мовлення носіїв середньополіських говірок. Натомість, у деяких справах із Західного Полісся також нерідко трапляється займенникова форма з приставним n , однак лабіалізації не спостерігаємо: *подля него* [3, 316].

Зовсім поодинокі написання у поліських пам'ятках, де засвідчено зміну $e > o$ в кінці слова. Нами відзначено кілька випадків у слові *вжо*. Подібні написання, вочевидь, мають білоруські витоки (пор. *ещо, оужо, вжо* тощо у пам'ятках із білоруських земель [7, 178]). Звернімо увагу і на той факт, що у своїй практиці ми не відзначили жодного випадку переходу $e > o$ в активних дієприкметниках на зразок *слышачо*, на що вказував Д.Гринчишин, аналізуючи Четью 1489 року (див. вище). Цікаво, що подібні написання відзначено й в інших волинських пам'ятках XV ст.: *смотрѣвшо* [5, 261].

Аналізовану зміну відзначено (хоч не так послідовно, як у рукописних) і в друкованих пам'ятках, виданих в Острозькій та Київській друкарнях. Послідовно вона простежується у віршах Андрія Римші, полемічних творах Клирика Острозького, багато випадків переходу відзначаємо і в полемічних трактатах Герасима Смотрицького. Значно менше випадків зміни $e > o$ (відчутна тенденція до збереження традиційної орфографії) в працях Петра Могили, Василя Суразького, Філофея Кизаревича. З інших друкованих праць цього періоду,

писаних на поліській лінгвальній основі, відзначимо як послідовну зміну *e>o* у передмові до Євангелія Василя Тяпинського, полемічних творах Іпатія Потія, передмові до Євангелія, видрукуваного в Заблудові.

Власне, від другої половини XVI ст. перехід *e* в *o* після шиплячих засвідчують чи не всі дослідники староукраїнських пам'яток із певним застереженням, що характерний він передовсім для північно- та південносхідноукраїнського ареалу. Так, В.Шимановський зауважує, що „після шиплячих, які вже стверділи, на місці *e* ставиться *o*” і наводить кілька (дев'ять) прикладів із „Перла многоц³/₄ннаго...” К.Транквіліона та „Огородка” А.Радивиловського [25, 20]; відзначає таку рису у творах західноукраїнських письменників другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. М.Лесів, щоправда, зауважуючи появу низки прикладів *малжонку*, *щодробливий* польським впливом [11, 359]; Г.Шило перехід *e* в *o* після шиплячих констатує як досить поширений, передовсім у волинських гродських книгах, наводячи кілька десятків прикладів, при цьому зазначаючи, що „подібні випадки зустрічаються і в документах Ставропігійського братства” [24, 49-50]; як характерний відзначають дослідники подібний перехід у пам'ятках XVII ст. з Холмщини [12, 467; 14, 559; 15, 42-44]; „широко засвідчують лабіалізацію *e* після *шиплячих* та *й* перед споконвіку твердим приголосним твори І.Галятовського”, наведено кілька десятків прикладів [22, 33-34]; в усіх записах Лохвицької книги фіксується перехід *e* в *o* [13, 10]; як загальну особливість лубенських говірок відзначає І.Варченко перехід *e* в *o* після шиплячих, що засвідчений в пам'ятках кінця XVII ст. [2, 50]; досить поширеною є відзначувала зміна в актах Полтавської *урожоний, нашом, нашого, бывшего, Чорнушенка, жоною, задолжон, жони, скончона* [1, 7-10, 19] та Пирятинської *хоронжого, щоц³/₄, чорноусый, шовковый, жовто-гарячий, пошоль, пришов, пожога, н³/₄ в чом, жон³/₄, одл³/₄чонную* [21, 1-5] канцелярій.

Натомість у пам'ятках закарпатських, лемківських у відзначуваний період *e* після шиплячих переважно зберігається, що поза сумнівом не є даниною традиційній орфографії, а відображенням живої тогочасної вимови. В актах села

Одрехови І.Керницький відзначає збереження в більшості випадків *e* після шиплячих [8, 21]; вкрай рідко трапляються написання з *o* в таких випадках у Скотарському Євангелії 1588 року. Дослідник мови пам'ятки В.Німчук цієї риси не відзначає взагалі [18, 5-17]; не виділяє як характерної особливості перехід *e* в *o* у лемківських та закарпатських пам'ятках І.Панькевич [19, 32-35].

Аналізована риса була властивою для говорів, що стали основою білоруської мови. Написання зі складами *жо, шо, що, чо, цо* відомі у найдавніших білоруських пам'ятках від кінця XIII ст. [7, 171-172].

Із сказаного можна висновувати, що у поліських (північноукраїнських та південнобілоруських) говірках зміна *e>o* після шиплячих, а згодом і після *й* відбулася найраніше. Поліські пам'ятки досить послідовно засвідчують такий перехід. Ця давність сягає кінця X – початку XI ст. [6, 268], тобто є однією з найраніших поліських фонетичних рис. Говори південносхідні, очевидно, набули цієї зміни під впливом північноукраїнським (внаслідок колонізаційних рухів населення з півночі на Наддніпрянщину та Слобожанщину). Починаючи від XVII ст. з'являються все частіші випадки *e>o* після шиплячих і в пам'ятках західноукраїнських (хіба за деяким винятком у закарпатських). Чи не найголовнішою причиною такого поширення цього рефлексу стала певна стандартизація актової канцелярської мови у містах Правобережної України. Перехід *e>o* після шиплячих можна сміливо називати орфографічним узусом, що поставши як поліська (північноукраїнсько-південнобілоруська) особливість, невдовзі була привнесена і на південноукраїнські терени. Про узусність цієї риси можна говорити ще й тому, що вона втрапила не лише в рукописні (менш вимогливі щодо дотримання традиційної орфографії) пам'ятки, але й до друкованих. Причому авторами таких творів були не тільки поліщуки (Римша, Потій, можливо Клирик Острозький, Тяпинський), але й галичани (К.Транквіліон, П.Беринда, З.Копистенський), подоляни (батько та син Смотрицькі), виходець із Валахії П.Могила, для рідних говірок яких аналізований рефлекс був іще не зовсім характерний. Для них написання *o* після шиплячих перед історично

твердим на місці *e* швидше данина новій, зароджуваній на північноукраїнських землях (де вони переважно працювали і творили), літературно-писемній нормі, яка вже виразно пробивалася крізь церковно-слов'янський орфографічний фільтр. Все вище сказане однозначно стосується переходу *e > o* лише після шиплячих. Ми не відзначили жодного випадку такого переходу після *й*. Безперечно, тут варто зважити на складність відтворення двозвука [йо] тогочасними писарями.

Як незаперечний факт варто визнати в цей час (особливо від XVII ст.) підтримування написань з *o* у таких позиціях польським впливом. Передовсім це стосується пасивних дієприкметників на зразок *зложоний, речоний* тощо, а також у власне польських запозиченнях: *малжонка, малжонок, щодробливий*.

Насамкінець висловимо кілька міркувань з приводу висновків Ю.Шевельва (з якими в цілому варто погодитися) щодо хронології та меж поширення даного явища. Хоч і не стверджує категорично лінгвіст про ймовірну третю зону дистрибуції *e* та *o* – Волинь із характерним звуком *æ* (дві інші незаперечні – Полісся та Галичина), зауважуючи, що фактів, що суперечили б такому припущенню, немає – як їх немає й на його потвердження [Шевельов: 207], все ж логічніше припустити на основі аналізу численних пам'яток із Західного Полісся, що в середньоукраїнську добу (принаймні, до кінця XVII ст.) третя зона ще не виділялась. Приклади із пам'яток аж надто поодинокі та непевні □□□□□□□□ 'скерувати' [23, 686]. У своїй практиці ми відзначили лише кілька не зовсім „надійних” випадків (коли це не описки) у Володимирській книзі 1571 року: *крвю брата(р)скою* 161, *имε(н)я Кошара* при постійному *Кошє(р), Кошєру* 165. Імовірно, що третя, волинська зона (коли про неї взагалі можна вести мову як про окрему), виділилась пізніше.

Література

1. Актовья книги Полтавского городского уряда. Редакция и прим³/₄чания В.Л. Модзалевскаго. - Чернигов, 1912.
2. Варченко І.О. Лубенські говірки і їх діалектна суміжність: фонетичні риси протягом трьох століть. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 252 с.

3. Книга гродская владимирская 1606 // АЮЗР. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876. - С. 313-337.
4. Грамоти: 150-151 Грамоти XIV ст. Упорядник М.М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1974. – 255 с.
5. Гринчишин Четья Гринчишин Д. Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови // ЗНТШ. – 1995. – Т. 229. – С. 251-271.
6. Жовтобрюх Фонетика Жовтобрюх М.А. Фонетика. // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.: Наук. думка, 1979. – С.65-329.
7. Карський 1955: Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск первый. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475 с.
8. Керницький Одрехови Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Выпуск первый. Исторический очерк звуков белорусского языка. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 475 с.
9. Купчинський: Купчинський О.Л. П'ять староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство. - № 1. – 1986. – С. 62-65.
10. Курашкевич 1934: Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wolyńskie XIV-XV wieku. Kraków, 1934. – 174 с.
11. Лесів 1965 Łesiów Michał. Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku // Slavia Orientalis. Rocznik XIV. 1965. - №3. – С.347-362.
12. Лесів Тестамент: 467; Łesiów M. Język testamentu pisanego w Chełmie z 1648 roku, «Slavia Orientalis», XII, nr. 3, Warszawa 1963. – С. 467-471.
13. Лохвицька Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Підгот. до вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило – К., 1986.
14. Мойсієнко 2003: 559; Мойсієнко В.М. Пам'ятка української мови з півдня Холмщини // Slavia orientalis. Т.ЛІІ. - №4. – 2003. – С.553-562.
15. Мойсієнко В. Пам'ятка другої половини XVII ст. з Холмщини, писана латиницею і кирилицею // Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської. – Львів, 2005. – С. 41-47.
16. Молдован А.Н. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV - начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261-276.
17. Німчук В.В. Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови // Український діалектологічний збірник. Книга 3. – К., 1997. – С.218-231.
18. Німчук В.В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліар 1588 року. Підгот. М.Кочіш. – Сомбатгей, 1997. – С. 5-17.

19. Панькевич Панькевич І. Дві лемківські грамоти з початку XVI ст. // *Slavia*, т. XVII. S. 2., 1958. – С. 21-46.
20. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – 277 с.
21. Пирятинські актові книги // *Стороженки, фамільний архив Т.6.* – К., 1908.
22. Чепіга КР: Чепіга І.П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. // *Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння.* – К., 1985. – С.32-51.
23. Шевельов Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. – Харків: Акта, 2002. – 1054 с. + 4 мапи.
24. Шило Г.Ф. Деякі фонетичні явища галицько-волинського діалекту за пам'ятками XVI-XVII ст. // *Наукові записки Дрогобицького педінституту ім. І.Франка.* – Дрогобич, 1962. – С. 41-56
25. Шимановский В. Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII в.в. – Варшава, 1883. – 107 с.